অধ্যায় ৯ঃ বৌদ্ধ দর্শন ঃ নির্বাণৰ ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ বৌদ্ধদর্শনৰ ওপৰত এক চমু আলোকপাত

৯.৪ চাৰি আর্য্যসত্যৰ ধাৰণা

৯.৫ ১ম আর্য্যসত্য

৯.৬ ২য় আর্য্যসত্য

৯.৭ ৩য় আর্য্যসত্য

৯.৮ ৪র্থ আর্য্যসত্য

৯.৯ নির্বানৰ ধাৰণা

৯.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.১১ অধিক জানিবলৈ

৯.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৯.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- বৌদ্ধ দর্শনৰ বিষয়ে চমু ব্যাখ্যা দিব পাৰিব,
- চাৰি আর্য্য-সত্যক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- 'অষ্টাংগিকমার্গ'ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- 'নির্বাণ'ৰ ধাৰণাটোক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৯.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনালোকক নির্বাণ সম্পর্কে বৌদ্ধসকলৰ ধাৰণাৰ সৈতে পৰিচয় কৰাব। নির্বাণৰ ধাৰণাটো বিশ্লেষণ কৰা পূর্বে আমি চাৰি মহান সত্য নাইবা চাৰি আর্য্য-সত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব। এজন আধিবৈজ্ঞানিক দার্শনিকতকৈ বুদ্ধদেৱ আছিল মূলতঃ এজন নৈতিক গুৰু আৰু সংস্কাৰক। তেওঁ মৌখিকভাৱেই তেওঁৰ মতবাদ প্রচাৰ কৰিছল। তেওঁৰ প্রবুদ্ধিৰ বাণীসমূহে নির্বাণৰ ফালে অগ্রসৰ হোৱাৰ পথ মানুহক দেখুওৱায়। আমাৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনত অধিবিজ্ঞানসম্বন্ধীয় প্রশ্নসমূহ অপ্রয়োজনীয় বুলি তেওঁ ভাৱে। সেয়ে, তেওঁ মানুহক দুখ, ইয়াৰ উৎস, দুখৰ পৰিত্রাণ আৰু ইয়াৰ পৰিত্রাণৰ উপায়ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নসমূহৰ

ওপৰতহে জ্ঞানো দীপ্ত কৰাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।



অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং (১) ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ পৰম্পৰাগত প্রমাণবোৰ কি কি?

৯.৩ বৌদ্ধদর্শনৰ ওপৰত এক চমু আলোকপাত

বৌদ্ধ দর্শনক ভাৰতীয় দর্শনৰ এক নাস্তিক দার্শনিক সম্প্রদায় হিচাপে জনা যায়। পৌৰানিক যুগৰ গুৰুসকলৰ দৰে বুদ্ধদেৱেও তেওঁৰ বাণীসমূহ কথোপকথনৰ জৰিয়তে মানুহক শিকাইছিল। তেওঁৰ মৌখিক নির্দেশনা সমূহ তেওঁৰ শিষ্যসকলে বহুদিনলৈকে পিছৰ বহু পুৰুষলৈকে প্রচাৰ কৰি গৈছিল। বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ জ্ঞান মুখ্যতঃ 'ত্রিপিটক' বা 'শিক্ষনৰ তিনিটা খৰাহী' অর্থাৎ বিনয় 'পিটক', 'সুত্ত পিটক' আৰু 'অবিধম্মপিটক।

বুদ্ধৰ শিক্ষণসমূহক তেওঁৰ শিষ্যসকলে নানা প্রকাৰে ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে তাৰ বিকাশো সাধন কৰে। ধর্মীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা বৌদ্ধদর্শনক দুটা গুৰুত্বপূর্ণ শাখাত বিভক্ত কৰা হৈছে হীনযান আৰু মহাযান। জৈনদর্শনৰ দৰে, হীনযান শাখাও ঈশ্বৰ ৰহিত এক ধর্ম আৰু ইয়াত কর্মই ঈশ্বৰৰ স্থান দখল কৰিছে। হীনযানসকলৰ মতে মানুহে নিজে নিজৰ মুক্তি বা মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰে। তেওঁ লোকৰ মতে, নির্বাণ নঞৰ্থকবোধক। আনহাতে, মহাযানসকলে বিশ্বাস কৰে যে, নির্বাণ দুখৰ এক নঞৰ্থক পৰিত্রান নহয়, কিন্তু ই পৰম আনন্দৰ এক সদর্থক অৱস্থাহে।



অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং (১) তলৰ উক্তিসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰকঃ

(ক) বুদ্ধই মানুহক মৌখিক শিক্ষা দিছিল। (সত্য /অসত্য)

(খ) বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ জ্ঞান সম্ভৰতঃ 'ত্রিপিটক'ত পোৱা যায়। (সত্য / অসত্য)

(গ) ধর্মীয়ভাৱে বৌদ্ধদর্শন তিনিটা শাখাত বিভক্ত। (সত্য /অসত্য)

(ঘ) বুদ্ধই গ্রহণ কৰা নাছিল যে জগতখন দুখেৰে পৰিপূর্ণ। (সত্য /অসত্য)

(ঙ) নির্বাণৰ অর্থ বন্ধন। (সত্য /অসত্য)

প্রশ্ন নং (২) বৌদ্ধদর্শনৰ হীনযান আৰু মহাযান সম্প্রদায় বুলিলে কি বুজে?

৯.৪ চাৰি আর্য্য সত্যৰ ধাৰণা

বুদ্ধদেৱ মূলতঃ এজন নৈতিক শিক্ষাগুৰু আৰু সংস্কাৰক আছিল। তেওঁ তাত্ত্বিক প্রশ্নসমূহৰ

আলোচনা কৰাত গুৰুত্ব দিয়া নাছিল। ইয়াৰ পৰিবর্তে তেওঁ মানুহক সদায় দুখ, ইয়াৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ পৰিত্রাণ আৰু দুখৰ পৰা পৰিত্রাণৰ উপায় আদিৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নসমূহৰ ওপৰতহে জ্ঞানৰ পোহৰ দিবলৈ প্রয়াস কৰিছিল। সেয়েহে, বুদ্ধৰ বাবে তাত্ত্বিক আলোচনাৰ কোনো মূল্য নাই। সুদীর্ঘ কাল ধৰি তপস্যা কৰাৰ ফলত তেওঁৰ জ্ঞানোদ্দীপ্তি হ'ল আৰু চাৰিটা মহান সত্যৰ সন্ধান পালে। এই সত্যজ্ঞান বৌদ্ধধর্ম তথা বৌদ্ধদর্শনত 'আর্য্যসত্য চতুষ্টয়' বা 'চত্বাৰি আর্য্য সত্যানি' নামে পৰিচিত। এই চাৰিটা পৰম সত্য হ'ল ক্রমে (i) জীৱনত দুখ আছে (ii) দুখৰ কাৰণ আছে (iii) দুখ ৰোধ কৰিব পাৰি (iv) দুখৰোধৰ উপায় আছে।

তলত এই চাৰিওটা আর্য্যসত্য সম্পর্কে আলোচনা কৰোঁ আহক-

৯.৫ প্রথম আর্য্যসত্য (দুখ)

বুদ্ধৰ প্রথম আর্য্যসত্য 'জীৱনত দুখ আছে' ক দুখৰ অত্যাচাৰ ৰূপে ধৰা হয়। আমাৰ জীৱনটো দুখ আৰু কষ্টৰে পৰিপুর্ণ। এই জগত প্রতিটো বস্তুতে দুখ নিহিত হৈ থাকে । জন্ম দুখদায়ক, মৃত্যু দুখদায়ক, বাধিও দুখদায়ক। মুঠতে সর্বপ্রকাৰ অস্তিত্ব আৰু সর্বপ্রকাৰ মানৱীয় অভিজ্ঞতাৰ মাজতে দুখ নিহিত থাকে। আনকি যি বস্তু বর্ত্তমানে প্রতিকৰ বুলি মনত ধাৰণা কৰা হয়, তাৰো মূলত দুখেই থাকে। অর্থাৎ আসক্তিয়ে উৎপত্তি কৰা সকলো বস্তুতে দুখ আৰু যাতনা থাকিবই। ই এক সাধাৰণ অভিজ্ঞতা যে জগতখন দুখেৰে ভৰপুৰ। দাৰিদ্রতা, ব্যাধি, বার্ধক্য, মৃত্যু, স্বার্থপৰতা, লোভ, ঘৃণা, খং-ৰাগ, কাজিয়া, শোষণ আদি এই পৃথিৱীত ব্যাপকভাৱে সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিছে। এই কথা কোনেও নুই কৰিব নোৱাৰে।

৯.৬ দ্বিতীয় আর্য্যসত্য (দুখ-সমুদয়)

বৌদ্ধ দর্শনৰ দ্বিতীয়টো আর্য্যসত্য হৈছে 'দুখৰ কাৰণ আছে' (দুখ-সমুদয়)। ই দুখৰ কাৰণসমূহৰ লগত জড়িত। বৌদ্ধদর্শন অনুসৰি প্রত্যেকৰে এক নির্দ্দিষ্ট কাৰণ আছে; য'ত একো নাই তাৰ পৰা একা পাব নোৱাৰি- শূণ্যৰ পৰা শূণ্যহে পাব পাৰি (Ex-nihilo nihil fit) । প্রত্যেক ঘটনাৰে অস্তিত্ব ইয়াৰ কাৰণ আৰু অৱস্থাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। এই জগতৰ সকলোৱেই চর্তসাপেক্ষ, আপেক্ষিক আৰু সীমিত। সেইবাবে, দুখ ভোগ কৰাৰো এক কাৰণ থাকিবই লাগিব। ই কেতবোৰ চর্তৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'বই লাগিব। হাবিয়াস বা ইচ্ছাই জন্ম-মৃত্যুৰ চক্রক উৎপন্ন কৰে আৰু ইয়েই দুখৰ কাৰণ। হাবিয়াস তিনি প্রকাৰৰ ঃ (ক) ইন্দ্রিয় সুখৰ বাবে ইচ্ছা (খ) ধন-সম্পদৰ বাবে ইচ্ছা আৰু (গ) অস্তিত্ব তথা জন্মৰ বাবে ইচ্ছা।

বুদ্ধই নিৰূপিত কৰে যে জন্ম (জাতি)ৰ কাৰণেই মানুহে দুখ কৰে নাইবা মানুহৰ জীৱনত দুখ যাতনা(জৰা-মৰণাদি) থাকে। যদি এজন মানুহে জন্ম গ্রহণ নকৰে, তেন্তে তেওঁ যন্ত্রনা দায়ক অৱস্থাৰো বিষয় ন'হলহেতেন। আকৌ, জন্মৰো নিজস্ব কাৰণ আছে। সেয়া হ'ল জন্ম হোৱাৰ অভিলাষ (ভৱ)। মানুহ জন্ম গ্রহণ কৰাৰ কাৰণে ব্যাকুল হয় বুলিয়েই আকৌ জন্ম গ্রহণ কৰে।

'উপাদান' ভৱ বা ব্যাকুল হোৱাৰ কাৰণ। 'উপাদান'ৰ অর্থ জাগতিক বিষয়ৰ প্রতি আসক্তি। এই আসক্তিৰ কাৰণ আকৌ তৃষ্ণা। ইয়াৰ অর্থ ভোগ স্পৃহা; ভোগ স্পৃহাই মানুহৰ মনত জাগতিক বিষয়ৰ প্রতি আসক্তি জন্মায়। ভোগ-স্পৃহাৰ কাৰণ আকৌ বেদনা। বেদনা হৈছে সুখ-দুখ বিজড়িত ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা। 'স্পর্শ' হৈছে বেদনাৰ কাৰণ। স্পর্শ হৈছে ইন্দ্রিয়াদিৰ লগত 'অর্থ'ৰ অর্থাৎ বিষয়বস্তুৰ সংযোগ। এই সংযোগৰ কাৰণ হৈছে 'ষড়ায়তন'। ইয়াৰ অর্থ আমাৰ ছটা ইন্দ্রিয় চক্ষু, কাণ, নাক জিভা, ছাল আৰু অন্তৰিন্দ্রিয় মনৰ জৰিয়তে বাহ্যবস্তুৰ লগত হোৱা সংযোগ বা স্পর্শ। 'নামৰূপ' ষড়ায়তনৰ কাৰণ। নামৰূপৰ অর্থ দেহ- মনৰ গঠন। দেহ-মনৰ সংগঠন বিনা ইন্দ্রিয়াদি কোনোমতেই বর্তি থাকিব নোৱাৰে আৰু ক্রিয়াও কৰিব নোৱাৰে। 'বিজ্ঞান' আকৌ নামৰূপৰ কাৰণ। নামৰূপ বা দেহ-মনৰ সংগঠন বিজ্ঞান বা চেতনা ব্যতিৰেকে অসম্ভৱ। বিজ্ঞান বা চেতনাৰ কাৰণ হৈছে 'পূর্বজন্মৰ সংস্কাৰ'। এই সংস্কাৰৰ কাৰণ হৈছে 'অবিদ্যা'। অবিদ্যাৰ অর্থ হৈছে বিদ্যাৰ অভাৱ অর্থাৎ চাৰি আর্য্য সত্য সম্পর্কে যথার্থ জ্ঞানৰ অভাৱ। এই অবিদ্যাই সকলো দুখৰ মুল কাৰণ।

গতিকে, দুখক এডাল শিকলিৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি আৰু এই শিকলি ১২ টা সংযোজকে গঢ়ি তুলিছে। বৌদ্ধ দর্শনত ইয়াক 'দ্বাদশ নিদান' নাইবা 'ভৱ-চক্র' হিচাপে নামকৰণ কৰা হৈছে। বৌদ্ধদর্শনত এই কার্য্য কাৰণ তত্ত্বই হৈছে 'প্রতীত্যসমুদ্পাদ'।

৯.৭ তৃতীয় আর্য্যসত্য (দুখ-নিৰোধ আছে)

বুদ্ধৰ ৩ য় আর্য্যসত্যটো দুখ নিৰোধৰ লগত জড়িত। বুদ্ধই মত দর্শায় যে জগতখন যদিও দুখেৰে ভৰপুৰ, কিন্তু বিনা কাৰণে সংঘটিত নহয়। আকো, দুখৰ নিৰোধ বা দুখৰ পৰা পৰিত্রাণো আছে। এই বিশ্ব ব্রহ্মাণ্ডৰ প্রত্যেক বস্তুৰেই কেত বোৰ কাৰণ আৰু চর্তৰ ওপৰত নির্ভৰশীল. যদি এইবোৰ কাৰণ আৰু চর্ত নাইকীয়া কৰা হয়, তেন্তে কার্যও নাইকীয়া হৈ পৰিব। সেয়ে, এটা কার্য্য হিচাপে দুখৰো কাৰণ আৰু চর্ত থাকিব। যদি এইবোৰ কাৰণ আৰু চর্ত নাইকীয়া কৰা হয় , তেন্তে নিশ্চিত ভাৱে দুখৰো ধ্বংস হ'ব। অবিদ্যাই হৈছে দুখৰ মূল কাৰণ বা মূল বীজ আৰু যদি ইয়াক নির্মুল কৰা হয়, তেতিয়া দুখৰো অৱসান ঘটিব। অবিদ্যা বা অজ্ঞানতা দূৰৰ দ্বাৰা মানুহে মুক্তি নাইবা নির্বান লাভ কৰিব পাৰে। ইয়াত এই কথা উল্লেখ কৰিব পৰা যায় যে বুদ্ধই বিশ্বাস কৰিছিল যে ইহজনমতেই মানুহে নির্বান লাভ কৰিব পাৰে। তেওঁৰ মতে মানুহে এই জনমতেই অহৰহ সত্যৰ অনুধাৱন আৰু ইন্দ্রিয় সংযমৰ দ্বাৰা নির্বান লাভ কৰিব পাৰে। তেতিয়া তেওঁ সকলো ধৰণৰ পার্থিৱ মোহ মায়াৰ পৰা মুক্ত হৈ পৰে। সেয়ে, নির্বাণ লাভ কৰোঁতা জনক বৌদ্ধদর্শনত 'অর্হৎ' (Arhat) অর্থাৎ পূজনীয় বুলি কোৱা হয়। মানুহৰ এই দুখৰ চিৰনিবৃতিৰ অৱস্থাটোকে নির্বাণ বোলা হয়।

৯.৮ চতুর্থ আর্য্যসত্য (দুখ-নিৰোধ মার্গ)

বুদ্ধৰ চতুর্থ আর্য্যসত্যক 'দুখ নিৰোধ মার্গ' নাইবা 'দুখ নিবৃত্তিৰ উপায়' হিচাপে জনা যায়। কেতবোৰ নৈতিক আৰু পাৰমার্থিক উপায় বা পথ আছে, যিবোৰৰ অনুসৰণৰ দ্বাৰা আমাৰ জীৱনৰ দুখ আৰু যন্ত্রণা বহুপৰিমাণে দূৰ কৰিব পৰা যায়। বুদ্ধই নিজেও এইসমূহ মার্গ অনুসৰণ কৰিছিল আৰু আন লোকসকলকো ইয়াক অনুসৰণ কৰিবলৈ নির্দ্দেশ দিছিল। দুখৰ কাৰণবোৰৰ সম্পর্কে সম্যক জ্ঞানে মুক্তি বা নির্বাণৰ পথ প্রশস্ত কৰে। বুদ্ধই দুখৰ পৰা চিৰ মুক্তি লাভৰ আঠটা অঙ্গঁবিশিষ্ট মার্গ বা পথৰ সন্ধান দিছে। ইয়াক 'অষ্টাঙ্গিঁক মার্গ' বুলি কোৱা হয়। মুক্তিৰ বাবে এই আঠটা অঙ্গঁবিশিষ্ট মার্গৰ অনুশীলন কৰাটো উচিত। এই আঠোটা অঙ্গঁ যথাক্রমে-

(i) সম্যক দৃষ্টি (Right Views) ঃ মুক্তিৰ পথত প্রথম খোজ হৈছে সম্যক দৃষ্টি। চাৰিটা আর্য্যসত্য সম্পর্কে যথার্থ জ্ঞান লাভ কৰাকে সম্যক দৃষ্টি বোলে। এই কথা বুদ্ধৰ দ্বাৰা উল্লেখ কৰা হয় যে চাৰি আর্য্যসত্য সম্পর্কে যথার্থ জ্ঞানে নৈতিক সংস্কাৰত সহায় কৰে আৰু মানুহক তেওঁলোকৰ জীৱনৰ মূল লক্ষ্য নির্বাণৰ পিনে আগুৱাই লৈ যায়।

(ii) সম্যকসংকল্প (Right Resolve) ঃ সত্যৰ জ্ঞান অর্থহীন হৈ পৰিব, যদিহে মানুহে সেই জ্ঞানৰ পোহৰত নিজৰ জীৱনৰ সংস্কাৰ আনিবলৈ দৃঢ় প্রতিজ্ঞ নহয়। সেই বাবে, যিসকল মানুহে মুক্তি লাভ কৰিবলৈ প্রয়াস কৰে, তেওঁলোকে তীব্র ভোগ-বাসনা, হিংসা দ্বেষ,আনৰ প্রতি অনিষ্ট আদিক পৰিহাৰ কৰা উচিত। আনফালে কৰুণা, মুদিতা আৰু মৈত্রী আদি গুণ অর্জন কৰাৰ দৃঢ় অর্থাৎ সম্যক সংকল্পৰ একান্ত প্রয়োজন। সম্যক সংকল্প নির্বান লাভৰ দ্বিতীয় অংগ।

(iii) সম্যকবাক্ (Right Speech) ঃ সংযত অর্থাৎ সত্য,শুভ আৰু প্রীতি পদ বাক্ বা কথাবতৰাই সম্যক বাক্। সত্য গোপন, মিথ্যা ভাষণ, আনৰ নিন্দা কুটবাক্য প্রয়োগ, অসাৰ আলোচনা আদি মানুহে সর্বতোপ্রকাৰে বর্জন কৰাটো উচিত। বাক্ সংযম নির্বাণ লা ভৰ এক অপৰিহার্য্য অংগ।

(i v) সম্যক কর্মান্ত (Right Conduct) ঃ সম্যক সংকল্প কেৱল সম্যক বাক্তেই সীমাবদ্ধ নহয়; ই সম্যক কর্মান্তকো অর্ন্তভূক্ত কৰে। 'পঞ্চ-শীল'ৰ ধাৰণা অর্থাৎ অহিংসা, অস্তেয়, ব্রহ্মচর্য্য, সত্যপালন আৰু মাদকদ্রব্য বর্জন আদি সম্যক কর্মান্তৰ অর্ন্তগত।

(v) সম্যক আজীৱ (Right Livelihood) ঃ সদুপায়ে জীৱন নির্বাহ কৰাই সম্যক আজীৱ। বুদ্ধৰ মতে মুক্তিকামী ব্যক্তিয়ে বাসনামুক্ত হৈ সৎকর্মৰ দ্বাৰা সৎ উপায়ে জীৱিকা আর্জন কৰিব লাগিব। কেৱল জীৱন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে কেতিয়াও অসৎ উপায় অৱলম্বন কৰা উচিত নহয়। সাধ্য আৰু সাধনা দুয়ো সৎ হোৱা উচিত।

(vi) সম্যক ব্যায়াম (Right Effort) ঃ সম্যক ব্যায়াম হৈছে মনত ব্যাপ্ত হৈ থকা কু-সংস্কাৰ আৰু কুচিন্তা-কুভাৱ আদিক দুৰ কৰাৰ এক নিয়ত প্রচেষ্টা। মুক্তিকামী লোকৰ মন নির্মল, স্বচ্ছ আৰু পৰিত্র হোৱা উচিত। সেয়ে, কুচিন্তাবোৰ পৰিহাৰ কৰাৰ দ্বাৰাই নৈতিক উদ্গতি বজায় চলিবলৈ মানুহে অহৰহ প্রচেষ্টা চলাই যোৱাটো উচিত।

(vii) সম্যক স্মৃতি (Right Mindfulness) ঃ মুক্তিকামী লোকসকলে সদায় শৰীৰক শৰীৰ ৰূপে, সংবেদনক সংবেদন ৰূপে, মনক মন ৰূপে আৰু মানসিক স্থিতিক মানসিক স্থিতি ৰূপে সদায়

মনত ৰখাটো আৰু ধ্যানমগ্ন হোৱাটো উচিত। আত্মা, শৰীৰ, নাইবা অনিত্য বস্তুবোৰৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানৰ ওপৰত আমাৰ স্থিৰ ধ্যান থকাটো উচিত। যদি আমি সম্যক ধ্যানৰ গৰাকী হ'ব নোৱাৰো, তেন্তে আমি চিন্তা কৰোঁ যে শৰীৰ, সংবেদন, মন আৰু মানসিক স্থিতি- এই আটাইবোৰ স্থায়ী আৰু অমূল্য। সেইকাৰণে, এনেধৰণৰ বস্তুৰ প্রতি আমাৰ মায়া বা মোহ ওপজে আৰু যেতিয়া আমি এইবোৰক হেৰুৱাও, আমাৰ মনত তাৰ প্রতি লোভৰ সৃষ্টি হয়। এইদৰেই, আমি বন্ধন আৰু যন্ত্রণাৰ বিষয় হৈ পৰো। কিন্তু এই বস্তুবোৰৰ ক্ষণস্থায়ী বা অনিত্য স্বভাৱৰ ওপৰত থকা আমাৰ ধ্যানে আমাক মোহ-মায়া আৰু দুখ যন্ত্রণাৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰিবলৈ সহায় কৰে।

(viii) সম্যক সমাধি (Right Concentration) ঃ সম্যক সমাধি হৈছে আঠটা মার্গৰ একেবাৰে শেষ মার্গ যিয়ে নির্বাণৰ পিনে আমাক আগুৱাই লৈ যায়। উপৰোক্ত সাতোটা অংগ অনুসৰণ কৰি যি ব্যক্তিয়ে নিজৰ জীৱনক কৃতকার্য্যভাবে পৰিচালনা কৰিব পাৰে আৰু নিজৰ মনক সকলো প্রকাৰৰ কু-চিন্তা, কু- ভাৱনা আদিৰ পৰা মুক্ত কৰি, নিজৰ আচৰণক সংযত কৰি ইন্দ্রিয়বোৰক বশীভূত কৰিব পাৰিছে, তেৱেঁই সমাধিৰ মাধ্যমেৰে নির্বাণ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সমাধি চাৰিটা স্তৰ আছে। এই স্তৰসমূহে মানুহক তেওঁলোকৰ জীৱনৰ মূল লক্ষ্য দুখ নিৰোধৰ পিনে লৈ যায়। সেয়া হ'ল- (১) প্রথম স্তৰটো যুক্তি আৰু সত্যৰ সন্দর্ভত অনুসন্ধানৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। ইয়াত শুদ্ধ চিন্তাৰ এক আনন্দ অনুভৱ কৰা হয়। (২) দ্বিতীয় স্তৰত চাৰিটা আর্য্য সত্য সম্পর্কে সাধকৰ মনত গভীৰ প্রত্যয় জন্মে। মনৰ পৰা সকলো শংকা দুৰীভূত হয়। তেতিয়া বিচাৰ বিতর্কৰ কোনো অৱকাল নাথাকে। সাধক তেতিয়া গভীৰ ধ্যানত নিমগ্ন হ'ব পাৰে আৰু মনত এক আনন্দ ও স্থিৰতা অনুভৱ কৰে। (৩) তৃতীয় স্তৰত ধ্যানৰ আনন্দময় অনুভূতিৰ প্রতিও উপেক্ষা জাগে। মনৰ মাজত থাকে কেৱল এক শুদ্ধ প্রশান্তিৰ ভাৱ। (৪) চতুর্থ স্তৰত প্রকৃত সমাধি লাভ হয়। এই স্তৰত সাধকৰ সুখ দুখৰ অনুভূতিও বিলীন হৈ যায়। প্রজ্ঞাৰ উদ্ভৱ হয়। এই স্তৰত সাধকে জগত আৰু জীৱনৰ অসাৰতা উপলব্ধি কৰে, কামনা-বাসনা মুক্ত হৈ জৰা-মৰণৰ পৰা চিৰমুক্তি লাভ কৰে। সাধকৰ নির্বাণ লাভ হয়।

সেইহেতুকে, এই কথা ইয়াত উল্লেখ কৰিব পৰা যায়যে নির্বানৰ অষ্টাংগিক মার্গ তিনি প্রকাৰৰ অঙ্গঁৰে গঠিত। সেয়া হ'ল- প্রজ্ঞা (right kowledge), শীল (right conduct) আৰু সমাধি (right concentration)।



অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং (৩) তলৰ উক্তিসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) বুদ্ধৰ মতে অবিদ্যাই হৈছে দুখৰ মূল কাৰণ। (সত্য /অসত্য)

(খ) মুক্তি বা নির্বাণ লাভ কৰিবলৈ বুদ্ধই ৯ টা অঙ্গঁ বিশিষ্ট মার্গৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। (সত্য /অসত্য)

(গ) বুদ্ধই দুখ নিবৃত্তিৰ কোনো পথ বা মার্গৰ উল্লেখ কৰা নাছিল। (সত্য /অসত্য)

(ঘ) বুদ্ধই যুক্তি দশাই যে সম্যক জ্ঞানে অবিদ্যা দুৰ কৰিব পাৰে । (সত্য /অসত্য)

প্রশ্ন নং (৪) সম্যক সমাধি কি?

৯.৯ নির্বাণৰ ধাৰণা

নির্বাণৰ ধাৰণাটোক মানুহৰ জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য হিচাপে ধৰা হয়। 'নির্বান' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অর্থ হৈছে 'নুমাই যোৱা' (blowing out) নাইবা 'শীতল হৈ যোৱা' (codling)। শীতল হৈ যোৱাই সম্পূর্ণ ধ্বংসক নুবুজায়, বৰঞ্চ ই কেৱল উগ্র আসক্তিৰ ধ্বংসকহে বুজায়। বৌদ্ধ দর্শনৰ মতে, নির্বাণ ঈশ্বৰৰ সৈতে পবিত্র সংসর্গ নহয়। নির্বাণৰ দ্বাৰা বুদ্ধই কেৱল অসৎ অভিপ্রায়বোৰৰ নাশ হোৱাটোকহে বুজাইছে। নির্বাণ, যি হৈছে পাৰমার্থিক সংগ্রাম বা যাতনাৰ ক্ষয়, এক নিশ্চিত স্বর্গসুখ কৃপা। ই সম্পূর্ণতাৰ লক্ষ্য, ধ্বংস বা বিনাশৰ অনন্তকাল নহয়। সকলো বস্তু, অর্থাৎ আমাৰ মাজত থকা প্রত্যেক ব্যক্তি জনৰ ধ্বংশৰ জৰিয়তে আমি সমগ্র বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ডৰ সৈতে মিত্রভাৱৰ জগতলৈ প্রৱেশ কৰোঁ আৰু মহান উদ্দেশ্যৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ হৈ পৰো। নির্বাণ সত্তাৰ এক আভ্যন্তৰীণ অৱস্থা। নির্বাণৰ যথার্থত পৰম সত্তাৰ মায়াক বিচাৰি পোৱা যায়। নির্বাণ হৈছে সকলো বস্তুৰে মূল নীতি আৰু সেয়ে, ই সংজ্ঞাবিহীন।

নির্বাণক গভীৰ নিদ্রাৰ সৈতে তুলনা কৰা হয় আৰু উল্লেখ কৰে যে নির্বাণত আত্মাই নিজৰ ব্যক্তি সত্বাক হেৰুৱায় আৰু দ্রব্য বিষয়ক সামগ্রিকতাত লোপ পায়। ই বিনাশও নহয় নাইবা আমি ভৱাৰ দৰে অস্তিত্বশীলতাও নহয়। ই কর্মৰ এক অৱস্থা, সি কাৰণতাৰ বিষয় নহয়, কিয়নো ই নিৰপেক্ষ স্বাতন্ত্রৎতা। ই প্রকৃত বা যথার্থতা আৰু সহ্যকাৰিতাৰ অৱস্থা যদিও ই কাল আৰু দেশৰ জগত অস্তিত্বশীল নহয়। এটা অর্থত, ই আত্ম বিলুপ্তিকৰণ, আৰু আন এক অর্থত ই চৰম স্বতন্ত্র্যতা। বুদ্ধৰ মতে, নির্বাণৰ অর্থ জীৱনৰ পৰিসমাপ্তি নহয়।

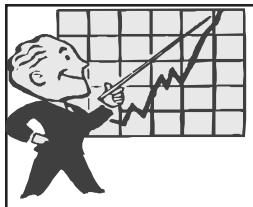
নির্বাণ হৈছে লোভ, ঘৃণা, হিংসা দ্বেষ আৰু প্রতাৰণাৰ বিলুপ্তি। ই হৈছে পুণৰজন্মৰ নাশ। ইয়াক আসক্তি আৰু আনুষঙ্গিক যন্ত্রণাসমূহৰ সম্পূর্ণ বিলুপ্তি কৰণ হিচাপে ভৱা হয়। ই সম্পূর্ণ বিনাশো নহয়, নিষ্ক্রিয়তাও নহয়; কিন্তু সক্রিয় বৌদ্ধিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ সৈতে সঙ্গঁত। ই জ্ঞানোন্নতিৰ সেই অৱস্থা, যিয়ে সকলো অজ্ঞানতা বা অবিদ্যা দূৰ কৰে। ই পূর্ণ আত্ম-অধিকাৰ আৰু নিৰপেক্ষ স্বতন্ত্র্যতাৰ অৱস্থা বিশেষ। মুক্তি লাভ কৰা ব্যক্তিজন স্বার্থপৰতা আৰু ব্যক্তিজ্ঞানৰ সংবেদন ৰহিত। নির্বাণৰ অৱস্থাত ব্যক্তিগত অস্তিত্বৰ বিলুপ্তি ঘটে। পালি লিপিত 'নির্বাণ'ক আর্শীবাদ নাইবা কৃপাৰ এক অৱস্থা ৰূপে বর্ণনা কৰা হৈছে। মুক্তি বা নির্বাণ প্রাপ্ত লোকসকল কু-ইচ্ছা বা প্রৱণতাৰ পৰা মুক্ত, চাৰি আর্য্য সত্য সর্ম্পকে তেওঁলোকৰ পূর্ণ জ্ঞান থাকে। ধর্ম্মপাদত উল্লেখ আছে যে নির্বাণ হৈছে আর্শীবাদৰ অৱস্থা, সুখৰ মুকুট, পূর্ণ শান্তি, ঘৃণা, দ্বেষ, লোভ আৰু প্রতাৰণামুক্ত। ই তেনে এক সুখ যি সন্তোষ বা আনন্দৰ পৰা বেলেগ। ই হৈছে চিত্তৰ এক স্থিৰ আনন্দ পূর্ণ শান্ত অৱস্থা, অর্থাৎ 'নির্বানং শান্তম'।

নির্বাণৰ গভীৰতা সাগৰৰ দৰে অপৰিমিত আৰু অ-বোধগম্য। ই ধাৰণাৰো অতীত। বুদ্ধৰ মতে, নির্বাণ ধ্বংশও নহয়, অনাদি অনন্ত অস্তিত্বও নহয়, কিন্তু পূর্ণ জ্ঞানৰ এক অবর্ণনীয় অৱস্থা।

ইয়াত আমি দুই প্ৰকাৰৰ নির্বাণৰ কথা উল্লেখ কৰিছো। সেয়া হৈছে (ক) উপাধিশেষ (Upadhisesa) আৰু (খ) অনুপাধিশেষ (Anupadhisesa)। উপাধিশেষ নির্বাণত মানুহৰ কেৱল আসক্তিসমূহৰ বিলুপ্তি ঘটে আৰু অনুপাধিশেষ নির্বাণত সকলো অস্তিত্বৰে বিলুপ্তি ঘটে। আমি যেতিয়া কওঁ যে মানুহে এইখন জগততে নির্বাণ লাভ কৰিব পাৰে, আমি উপাধিশেষক বুজোঁ। ই হৈছে অৱহত্ব যি হৈ পৰে পৰিনির্বাণ, যেতিয়া অৱহৎ এই পৰিবৰ্ত্তনশীল জগতৰ পৰা অদৃশ্য হৈ পৰে। পৰিনির্বাণৰ অর্থ হৈছে অস্তিত্বৰ চৰম সম্পূর্ণতা।

বৌদ্ধদর্শনৰ হীনযান সম্প্রদায়ৰ মতে, মোক্ষ বা মুক্তি কেৱল ব্যক্তিৰ বাবে আৰু ব্যক্তি নিজেই লাভ কৰিব পাৰে। ই আত্ম-সহায়ৰ কঠিন মার্গ। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে অৰহৎ প্রাপ্তি নাইবা আদর্শৰান সিদ্ধপুৰুষৰ এক অৱস্থা, যিজনে ব্যক্তিগত মোক্ষ নাইবা মুক্তি লাভ কৰিছে। আনহাতে, মহাযান সম্প্রদায়, যাক ডাঙৰ বাহন,ডাঙৰ জাহাজ হিচাপে ধৰা হয়, যিয়ে বহু বেছি সংখ্যক মানুহ থকাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে আৰু তেওঁলোকক অতি সাৱধানে আৰু নিৰাপদে সংসাৰ সাগৰৰ কষ্টকৰ পানীৰ পৰা নির্বাণৰ সমীপলৈ লৈ যাব পাৰে। হীনযান সম্প্রদায়ক এখন সৰু বাহন হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়, যাৰ লক্ষ্য অৰহত্ব লাভ। মহাযান সম্প্রদায়ে নির্বাণক আশীৰ্বাদ বা কৃপাৰ এক সদর্থক অৱস্থা হিচাপে স্বীকাৰ কৰে।

সেয়েহে, বৌদ্ধদর্শন অনুসৰি জগত দুখ আৰু যন্ত্রণাৰে পৰিপূর্ণ। অবিদ্যা বা অজ্ঞানতাই এই দুখৰ মূল কাৰণ। জ্ঞানৰ জৰিয়তেই কেৱল এই অজ্ঞানতা নাইকীয়া কৰিব পৰা যায়। সেয়ে, জ্ঞানেই হৈছে মোক্ষ বা মুক্তিৰ মূল উপায়। দুখৰ পৰা পৰিত্রাণ পাবলৈ মানুহৰ চাৰি আর্য্য-সত্য সম্পর্কে সম্যক জ্ঞান থকাটো উচিত আৰু বুদ্ধই আগবঢ়োৱা অষ্টাংগিক মার্গ কেইটা অনুসৰণ কৰাটো উচিত। যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে আঠটা মার্গ বা অষ্টাংগিক মার্গক অনুসৰণ কৰে, তেওঁ ইহ জনমতে নির্বাণ লাভ কৰিব পাৰে।



অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং (৫)

(ক)'নির্বাণ'ৰ ব্যুৎপত্তিগত অর্থ কি?

.....

(খ) 'নির্বাণ' বিনাশৰ অনন্তকাল নেকি?

.....

(গ) ধম্মপাদে নির্বাণৰ সম্পর্কে কি উল্লেখ কৰিছে?

.....

(ঘ) 'নির্বাণ'ৰ গভীৰতাক জুখিব পাৰিনে?

.....

(ঙ) দুইপ্রকাৰৰ নির্বাণ কি কি?

.....



৯.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বুদ্ধই কথোপকথনৰ জৰিয়তে মানুহক শিক্ষা প্রদান কৰিছিল।
- বুদ্ধৰ শিক্ষনসমূহৰ জ্ঞান 'ট্রিপিটক'ত দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেয়া হৈছে বিনয় পিটক্, সুত্ত পিটক্ আৰু অভিধম্মপিটক্।
- ধর্মীয় ভাৱে, বৌদ্ধ দর্শন দুটা গুৰুত্বপূর্ণ শাখাত বিভক্তঃ হীনযান আৰু মহাযান।
- হীনযানে মানুহৰ মুক্তি বা মোক্ষ নিজে নিজৰ দ্বাৰাই সম্ভৱৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে।
- মহাযানে বিশ্বাস কৰে যে, নির্বাণ দুখ যন্ত্রণাৰ এক নঞৰ্থক নিবৃত্তি নহয়, বৰঞ্চ আশীর্বাদ বা কৃপাৰ এক সকাৰাত্মক অৱস্থা।
- বুদ্ধ প্রকৃতার্থত এজন নৈতিক শিক্ষাগুৰু আৰু সংস্কাৰক, যিয়ে দুখ, ইয়াৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ নিবৃত্তি আৰু নিবৃত্তিৰ উপায়সমূহৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নবোৰৰ ওপৰত মানুহক জ্ঞানোদীপ্ত কৰিবলৈ সদায়ে প্রচেষ্টা কৰিছিল।
- বুদ্ধৰ মতে জীৱনটো দুখ আৰু যান্ত্রণৰে পৰিপূর্ণ।
- বৌদ্ধ দর্শনৰ মতে, প্রত্যেকৰে একোটা নির্দ্দিষ্ট কাৰণ থাকে; শূণ্যৰ পৰা কেৱল শূণ্যহে পাব পাৰি (Exnihilonihil fit)।
- অবিদ্যাই হৈছে দুখৰ মূল কাৰণ, যাক নাইকীয়া কৰিব পৰা যায় কেৱল সম্যক জ্ঞানৰ দ্বাৰাহৈ।
- বুদ্ধই মোক্ষ বা মুক্তি লাভৰ বাবে আঠটা পথৰ সন্ধান দিছে।
- নির্বাণ হৈছে সম্পূর্ণতা বা পূর্ণতাৰ লক্ষা।



৯.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

(১) Chatterjee.S.C. & Dutta. D.M (1984). An Introduction to Indian Philosophy. University of Calcutta.

(২) Hiriyana. M. (1990). Outlines of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd.

(৩) Radhakrishnan. S. (1992). Indian Philosophy (2volumes). Oxford University Press.

(৪) Sharma. C.D. (1997); 'A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd.

(৫) Sinha.J.N. (2010) Qutlines of Indian Philosophy. Kolkata New Central Book Agency Pvt. Ltd.



৯.১২ আগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রঃ উঃ (ক) সত্য (খ) সত্য (গ) অসত্য (ঘ) অসত্য (ঙ) অসত্য।

২ নং প্রঃ উঃ হীনযান আৰু মহাযান হৈছে বৌদ্ধ দর্শনৰ দুটা ধর্মীয় শাখা। হীনযানে নির্বাণক নঞৰ্থক অর্থত লৈছে আৰু কেৱল ব্যক্তিয়ে নিজৰ বাবে নিজে লাভ কৰা নির্বাণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। কিন্তু মহাযানে যুক্তি দেখুৱাই যে, নির্বাণ হৈছে আশীর্বাদ নাইবা কৃপাৰ এক অৱস্থা।

৩ নং প্রঃ উঃ (ক) সত্য (খ) অসত্য (গ) অসত্য (ঘ)সত্য (ঙ) সত্য।

৪ নং প্রঃ উঃ সম্যক ধ্যান হৈছে অষ্টাঙ্গিঁক মার্গৰ শেষৰটো স্তৰ, যিয়ে নির্বাণৰ পিনে আগুৱাই লৈ যায়।

৫ নং প্রঃ উঃ (ক)'নির্বাণ'ৰ ব্যুৎপত্তিগত অর্থ হৈছে 'নুমাই যোৱা', 'বিলীন হোৱা' নাইবা 'শীতল হৈ পৰা'।

(খ) নহয়, 'নির্বান' ধ্বংস বা বিনাশৰ অনন্তকাল নহয়।

(গ) ধম্মপাদ্ই নির্বাণৰ বিষয়ে প্রকাশ কৰে যে, 'নির্বাণ আর্শীবাদৰ এক অৱস্থা', 'সুখৰ মুকুট', 'পূর্ণ শান্তি', 'ঘৃণা, লোভ আৰু প্রতাৱণাৰ পৰা মুক্ত'। ই সেই প্রকাৰৰ সুখ বা আনন্দ যি সাধাৰণ আনন্দৰ পৰা পৃথক। ই হৈছে কৃপা পূর্ণ অন্ত।

(ঘ) নহয়, নির্বাণৰ গভীৰতাক জুখিব পৰা নাযায়।

(ঙ) দুই প্রকাৰৰ নির্বাণ হৈছে (ক) উপাধিশেষ আৰু (খ) অনুপাধিশেষ।



৯.১৩ আর্হি প্রশ্ন

(ক)বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্নঃ ১ নির্বাণ কি?

প্রশ্নঃ ২ বুদ্ধই কেইপ্রকাৰৰ কার্য্য-সত্যৰ কথা কৈছে?

প্রশ্নঃ ৩ তৃতীয় আর্য্য-সত্যটো কি?

প্রশ্নঃ ৪ অষ্টাঙ্গিঁক মার্গৰ স্তৰ কেইটা কি কি?

প্রশ্নঃ ৫ 'অৰহৎ' কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্নঃ ১ প্রথম আর্য্য সত্যটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্নঃ ২ বৌদ্ধ দর্শনৰ মহাযান শাখাৰ মতে নির্বাণ কি?

প্রশ্নঃ ৩ তৃতীয় আর্য্য সত্যটো আলোচনা কৰক।

প্রশ্নঃ ৪ চতুর্থ আর্য্য সত্যটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্নঃ ৫ দুই প্রকাৰৰ নির্বাণ কি কি?

(গ) চমু টোকা যুগুত কৰক।

প্রশ্নঃ ক) ২য় আর্য্য সত্য

প্রশ্নঃ খ) সম্যক দৃষ্টি

প্রশ্নঃ গ) সম্যক কর্মান্ত

প্রশ্নঃ ঘ) সম্যক স্মৃতি

প্রশ্নঃ ঙ) সম্যক ধ্যান বা সমাধি

ঘ) দীঘল প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্নঃ ১ হীনযান আৰু মহাযান শাখাই বর্ণনা কৰা 'নির্বাণ'ৰ ধাৰণা আলোচনা কৰক।

প্রশ্নঃ ২ 'নির্বাণ'ৰ ধাৰণাটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্নঃ ৩ 'নির্বাণ'ৰ আঠটা অঙ্গঁবিশিষ্ট মার্গ বা অষ্টাঙ্গিঁক মার্গৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

****